

Educació ambiental: sobre col·lapse i esperança

Teresa Franquesa

Paco Heras

Pablo Meira

Gener 2021

Aquest article recull i organitza les aportacions dels tres autors en la taula rodona que va constituir la sessió inaugural del [II Congrés Nacional d'Educació Ambiental de Catalunya](#), el dia 26 de novembre de 2020.

El context. Sinistre total?

Es pot dir que l'educació ambiental (i l'ecologisme com a moviment polític) ha tingut mala sort històrica: va néixer als anys 70, juntament amb el neoliberalisme que s'imposa des dels Estats Units i el Regne Unit durant els governs de Ronald Reagan i Margaret Thatcher i que s'implanta durant les següents dècades. Aquest corrent ideològic exalça una antropologia individualista, qüestiona la intervenció de l'Estat com a fiscalitzador del mercat i administrador de el bé comú i els béns comuns i s'oposa a qualsevol regulació que impedeixi o limiti els interessos del capital, incloses les regulacions de caràcter ambiental. Encara ara estem vivint les conseqüències de l'hegemonia d'aquest paradigma, evidents, per exemple, en les enormes dificultats per definir una política global que abordi l'emergència climàtica, malgrat que l'abast d'aquesta amenaça és ben conegut per la ciència des de mitjan segle passat, pel cap baix. Aquesta conjuntura històrica va dificultar que l'esperit optimista i reformador amb el qual sorgeix l'educació ambiental (EA) a finals dels anys seixanta del segle xx pogués generar una transformació educativa i social que permetés consolidar la cura de l'entorn com un pilar més d'un Estat del Benestar que va començar a ser desmuntat -i encara ho està sent- pel tsunami neoliberal.

Un exemple que simbolitza l'amplíssim seguiment dels postulats neoliberals és la inclusió en els Objectius de Desenvolupament Sostenible (Nacions Unides, 2015) d'un "objectiu de creixement econòmic" que reclama "sostenir el creixement econòmic per càpita". L'indicador únic de compliment establert és la taxa de creixement anual del PIB, cosa que suposa, a la pràctica, ignorar els límits biofísics del planeta o la desigual distribució dels recursos i les càrregues ambientals entre les diferents societats. Aquesta inconsistència ha estat destacada per organitzacions tan poc sospitoses d'adoptar posicions antisistèmiques com el Club de Roma: "Però enlloc de l'Agenda 2030 s'admet que si la construcció dels onze objectius socials i econòmics (1-11) es basés en estratègies de creixement convencionals, implicaria que és pràcticament impossible, encara que sigui només de forma parcial, reduir la velocitat de l'escalfament global, aturar la sobrepesca als oceans o la degradació de la terra, per no parlar de la pèrdua de biodiversitat. En altres paraules, suposant que no hi hagi canvis importants en la forma en què es defineix i supervisa l'economia, hi ha enormes contradiccions entre els ODS socioeconòmics i els ambientals"(Von Weizsäcker & Wijkman, 2019: 100).

La realitat és que avui en dia ens trobem en un context més insostenible que en els anys 70, i superant els límits d'habitabilitat de la biosfera. Tenim un desajust entre el que produïm i consumim i la capacitat de resoldre els problemes que creem. Segurament ja estem vivint el col·lapse. El 22 d'agost (de 2020) la humanitat, presa en el seu conjunt, va sobrepassar el consum de recursos que la terra és capaç d'oferir al llarg d'un any complet. I tanmateix, les necessitats bàsiques dels més pobres no arriben a satisfer-se. En el cas de l'estat espanyol, la petjada ecològica mitjana és de 4ha/persona (quan ens correspondria 1,2 ha/persona).

No obstant això, alhora, la resposta institucional està sent més important que mai. El passat mes de desembre (11.12.2020), la Unió Europea va revisar els seus objectius de reducció d'emissions de gasos amb efecte d'hivernacle per al 2030, passant del -40% al -55%, respecte a les emissions de 1990 i, pel que fa al Govern d'Espanya, el Consell de Ministres ha aprovat un full de ruta per aconseguir la neutralitat climàtica - zero emissions netes de gasos amb efecte d'hivernacle - a mitjan el present segle. A una dècada vista, l'estratègia de descarbonització governamental suposa retallar en un terç les emissions actuals, mitjançant la contenció del consum energètic, menys ús de combustibles fòssils i un fort increment de la producció energètica renovable. Una de les cares més visibles d'aquest procés és el tancament de les centrals tèrmiques de carbó: 7 de les 15 existents a Espanya van ser definitivament clausurades el 2020. Els governs autonòmics i locals també estan formulant i desenvolupant els seus propis plans, introduint criteris de sostenibilitat en àmbits estratègics com l'urbanisme o la mobilitat, amb processos de pacificació i restauració de l'habitabilitat dels espais urbans. També percebem canvis importants en els comportaments i estils de vida en la societat: el consum de carn es desploma, l'ús de la bicicleta està augmentant, creix també

l'economia social i solidària, amb la consolidació de les cooperatives de consum d'energia, els grups de consum ecològic o la banca ètica. Són canvis rellevants, amb impacte, que estan redefinint valors del que és adequat o inadequat en el nostre estil de vida des del punt de vista de la sostenibilitat social i ambiental. També estan apareixent nous moviments i projectes socials de transformació col·lectiva i de transició ecològica, on els processos educatius tenen un paper clau.

Les contradiccions com a incentiu

Pierre Bourdieu deia que el problema de la sociologia crítica aplicada a l'anàlisi rigorosa de les estructures que defineixen la vida social és que tendeix a desencantar-nos amb la realitat, ja que ajuda a veure el món des d'un punt de vista que no ens agrada. L'EA, quan assumeix una posició crítica i quan reconeix la seva naturalesa política -al capdavant, del que es tracta és del tipus de societat que volem construir-, també genera desencís i, no poques vegades, frustració entre els que ens hi dediquem com a professionals o com a activistes. Jacques Bossuet, intel·lectual i clergue francès de segle XVII, va dir que "Déu es riu dels homes que es queixen de les conseqüències, al mateix temps que consenten les seves causes", una paradoxa que es podria parafrasejar per representar l'escenari que enfronta l'EA en l'actualitat: "El mercat es riu de la gent que es queixa de les conseqüències alhora que accepta les causes". De fet, una de les grans barreres de l'EA, realment crítica a les societats occidentals, és que els seus referents ètics i sociopolítics van, inevitablement, a la contra dels estils de vida establerts i del sistema de producció-consum que els alimenta i sosté. Tal com ja hem comentat, la formulació dels mateixos ODS no pot eludir aquestes contradiccions estructurals. La primera meta de l'ODS 8, sobre "treball digne i creixement econòmic", que anima a "mantenir el creixement econòmic per càpita de conformitat amb les circumstàncies nacionals i, en particular, un creixement del producte interior brut d'almenys un 7% anual als països menys avançats", és difícilment conciliable amb la reducció d'emissions necessària per mitigar el canvi climàtic.

Espanta –i esgota– en el camp de l'EA la necessitat permanent de lluitar pel significat de les paraules, de superar ambigüitats i dobles discursos, com ens trobem amb els ODS, que ens plantegen la contradicció d'educar per la sostenibilitat amb un marc que no contempla els límits planetaris i que segueix advocant per un creixement sostingut com a condició pel desenvolupament humà.

Les contradiccions poden ser desesperants però també poden ser positives. En la mesura que es perceben contradiccions, és que alguna cosa grinyola. Estem entrant en un procés de transició, de canvi, i a mesura que avancem, les contradiccions seran més evidents. La inèrcia del sistema farà que alguns elements contradictoris es mantinguin

durant un temps, mentre que altres començaran a canviar. Hem de fer un aprofitament intel·ligent de les contradiccions, aprendre a reconèixer-les, i lluitar contra la desinformació de forma positiva. Aprofitar-les per qüestionar-les i no normalitzar-les.

Demolició i construcció

L'EA té dues tasques que semblen oposades: la demolició de quelcom que no funciona, i la construcció d'alguna cosa que volem que funcioni. Plantejat en termes educatius, davant de la crisi socioambiental és tan important desaprendre com aprendre. A més de demolir (revisar críticament idees assentades, hàbits i formes de vida), cal construir. Cal temptejar noves maneres de veure el futur comú i cal participar en crear-lo. En l'EA ens enfrontem al repte de compaginar l'esperit crític i la capacitat de contribuir al canvi. Michela Mayer va suggerir ja fa molts anys la fórmula "Mirada crítica i llenguatge de possibilitat": veure el que no funciona i parlar del que es pot fer. Però és una proposta que exigeix saber acceptar la complexitat, evitant l'esquematisme del blanc o negre i aprenent a estimar els grisos, que ens agraden tan poc. La clau és trobar l'espai entre derruir i crear.

Hi ha un element d'esperança: els processos transformadors obren escenaris nous, espais de canvi, finestres d'oportunitat, noves maneres de fer les coses, de governar-se. Pindado, Martí i Rebollo (2002) ens recorden que el principal motor del canvi és la gent, i que la gent canvia a través de processos educatius: "La pràctica ens demostra cada dia que el principal instrument per al canvi és la gent. Nosaltres som els que canviem i, en fer-ho, aconseguim canviar les coses. A aquest tipus de canvi, l'anomenem educatiu i, per tant, per fer que les coses canviïn, ens hem d'educar; perquè estem parlant del canvi de la gent." Atès que l'educació és al centre de la transformació, l'EA s'ha d'acoblir als processos de transformació i generar així un aprenentatge social. Som nosaltres, les persones, les que hem de canviar per a que tot canviï.

Ara bé, difícilment una persona canvia sola, ni una sola persona fa canviar les coses, encara que pot influir i empènyer amb eficàcia per estendre idees. Les persones canviem més fàcilment si el nostre entorn ens hi convida i ens ho facilita. Per això és clau configurar ambients estimulants, en els quals les persones ens sentim gratificades quan actuem per contribuir als objectius compartits. Un exemple podria ser la xarxa Barcelona + Sostenible, creada al voltant del Compromís Ciutadà per la Sostenibilitat. En les seves dues versions consecutives (2002-2012 i 2012-2022) aquest decàleg d'objectius compartits ha reunit més de mil cinc-centes organitzacions que desenvolupen el seu propi pla d'acció, comparteixen experiències i bones pràctiques i desenvolupen projectes conjunts.

Cal construir aquest espai intel·ligent entre derruir i construir, i crear contextos on el canvi individual sigui possible, i on es fongui amb el canvi col·lectiu. Crear, allà on es pugui, espais de coherència, on es comprovi que les accions i canvis individuals poden tenir també una dimensió col·lectiva que millora la vida en comú. Crear esferes públiques alternatives, espais de canvi, contextos o microcontextos socials on el canvi és ben vist i encoratjat, comunitats d'innovació en què les persones ens sentim immerses en un entorn que posa en pràctica el que predica, i on no ens sentim estranyes a causa a les nostres opcions i hàbits. Pot ser una cooperativa de consum o de cotxe compartit, una escola sostenible, una associació de veïns que crea un banc de temps, una iniciativa de recuperació d'excedents i el comerç que s'hi apunta i la dona a conèixer a la clientela, i tants altres exemples, afortunadament. Hem de posar en valor aquests espais de coherència que ja existeixen al nostre voltant, on sigui possible viure diferents estils de vida "sense anar a la contra". En aquests entorns, els canvis individuals i col·lectius conflueixen.

La dimensió col·lectiva és imprescindible per a l'EA, per generar un diàleg crític i conscient entre allò individual i allò col·lectiu. Autors com Foucault i Bourdieu afirmen que la societat no és una cosa externa, que s'encarna en el nostre jo. I és a través de l'educació que podem desenvolupar la capacitat d'autosocioanàlisi –d'entendre com les estructures socials ens condicionen per qüestionar les imposicions culturals que ens fan col·lectivament insostenibles- com una de les claus per projectar el canvi des de l'esfera personal a la dimensió social. El que és personal és polític perquè el que és personal és també social.

Ser motor de canvi col·lectiu

Tradicionalment moltes persones compromeses en l'EA s'han vist com a transmissores de missatges, però, en la visió que avui tenim del nostre treball, els educadors i educadores han de ser facilitadors de canvis per implicar i empoderar les persones en projectes de transformació social.

Com a educadors i educadores ambientals hem de treballar en dos plans que es retroalimenten:

- Allò que pensem (idees alternatives, ajudant a construir un nou marc de pensament) i
- Allò que fem (pràctiques): generant comunitats de canvi (cooperatives de consum, escoles compromeses amb la sostenibilitat, moviments de salvaguarda dels béns comuns, etc.) on es reconeixen les bones pràctiques i s'alimenten les bones idees.

S'ha estès el mite que els processos participatius són espontanis. Justament és el contrari: són processos complexos, que han d'estar organitzats i estructurats. I és aquí

on rau el paper dels educadors i les educadores ambientals. La nostra funció és motivar i catalitzar processos de canvi, estimulant la participació de les persones, identificant on són les dificultats i acompanyant les estratègies socials per superar-les. Els educadors i les educadores ambientals hem de ser agents facilitadors dels processos de transformació social, processos on la comunitat reconeix un repte en el seu trànsit cap a la sostenibilitat i es posa en marxa per fer-hi front a través d'un canvi.

Estimular l'aprenentatge a través de la participació en aquests projectes és laboriós i exigent pels educadors, els quals han d'assumir tasques com

- saber convidar a participar, fent que les persones sentin que crear un entorn més interessant està a les seves mans i els incumbeix;
- procurar la informació necessària per a un bon coneixement de la realitat amb tota la seva complexitat;
- estimular la mirada crítica, però també la creativitat;
- animar l'obertura d'horitzons i el treball en xarxa;
- adquirir destresa en la coordinació de projectes interdisciplinaris i dominar les eines que permetran dinamitzar els processos i ajudar a conduir-los a bon port;
- tancar el cicle avaluant els resultats, fer devolució als participants i incorporar els aprenentatges que permetran millorar el procés.

La participació és una fi i un mitjà en EA. El coneixement pot conduir a l'acció, però l'acció també pot conduir al coneixement.

L'EA a l'escola

Pel que fa a el sistema educatiu formal, la necessitat d'adaptar el currículum als reptes i problemàtiques de segle XXI està generant un camp de batalla cultural i econòmica on conflueixen molts interessos contraposats. La pressió a la qual se sotmet el sistema educatiu és tan gran, que es fa difícil acomodar nous conceptes i noves demandes socials. Per exemple, un lustre després de l'Acord de París, les iniciatives per incorporar l'emergència climàtica en els marcs curriculars oficials són anecdòtiques i molt limitades en la seva ambició pedagògica, social i ambiental. Tot i així, també veiem com en l'àmbit educatiu estan sorgint noves oportunitats, amb iniciatives com *Fridays For Future*, les escoles sostenibles, els camins escolars, la transformació dels patis escolars, canvis en la gestió i el funcionament dels centres..., que afavoreixen contextos de coherència i treballen per estendre'ls a la comunitat educativa i als entorns socials de referència.

La transversalitat de l'EA segueix sent una idea vàlida però, a efectes pràctics caldria pensar en acotar una part del currículum -objectius, espais, temps, recursos, materials, docents- i integrar en la praxi educativa l'emergència climàtica, en totes les seves dimensions. El canvi climàtic no s'hauria de veure com un tema o una matèria més, sinó

com un problema que cal afrontar en la seva complexitat durant l'educació obligatòria, amb temps i espais curriculars específics. A més, la preeminència de l'emergència climàtica a l'agenda curricular enviaria un senyal molt potent a la societat sobre quines són les qüestions clau, obligaria a replantejar prioritats i a reflexionar com afrontar-les.

La nova Llei d'Educació (LOMLOE) pren com a referència els ODS i assumeix el marc del desenvolupament sostenible, però està per veure si el seu desenvolupament, principalment a nivell autonòmic, serà una oportunitat per alinear el sistema educatiu amb els reptes de l'emergència climàtica -que apareix explícitament esmentada en la versió definitiva de la Llei-, amb l'objectiu que les noves generacions -que seran, inevitablement, les generacions de el canvi climàtic- puguin fer front als escenaris que vindran. Amb tot, en els principis rectors del nou marc legal es troben a faltar idees fonamentals en EA com són la d'ecodependència i la presa de consciència sobre els límits i les fronteres planetàries. Una absència que és imprescindible esmenar en els documents que hauran de desenvolupar la nova Llei.

Una professió de futur?

El camp de l'EA és complex, per la història que l'ha creat, perquè hi conviuen perfils personals i professionals d'orígens molt diferents (ciències naturals, ciències socials com la pedagogia, persones sense titulació acadèmica però formades en l'ecologisme, etc.). Prenent com a referència la teoria dels camps socials de Bourdieu, l'EA podria ser considerada com un "transcamp" -Bourdieu preferiria el qualificatiu de "subcamp"- en què els agents que l'habiten i el constitueixen basculen entre els camps de les ciències ambientals / naturals i les ciències de l'educació / socials, que operen amb diferents lògiques de poder, amb rols socials i professionals sotmesos gairebé sempre a condicions de precarietat i subsidiarietat: allò educatiu és subsidiari en les polítiques ambientals i allò ambiental és subsidiari en les polítiques educatives. Les condicions de precarietat -en termes econòmics, de reconeixement professional i de reconeixement social- dels i les professionals de l'EA contrasten amb un perfil acadèmic superior de la majoria de les persones que s'hi dediquen.

És xocant -però coherent amb el paper contracultural de l'EA- que sigui una professió que es consideri imprescindible per avançar en la transició ecològica (una professió de futur), i que sigui, simultàniament una professió precària, precaritzada i invisibilitzada. A Espanya hi ha hagut una manca històrica d'una política pública d'EA sòlida, amb finançament específic, acompanyada de la creació d'infraestructures institucionals especialitzades i amb projecció a mitjà i llarg termini. Els moments més esperançadors, al voltant de la redacció del Libro Blanco de la Educación Ambiental en España, ja fa dues dècades, van tenir un desenvolupament desigual en el mosaic de les comunitats

autònomes. En general, es va imposar la incongruència entre els marcs estratègics aprovats (pràcticament totes les comunitats autònomes van aprovar estratègies territorials d'EA durant el primer lustre d'aquest segle) i la inexistència de plans per finançar i assentar la seva concreció en recursos i programes educatius concrets .

Alhora que és una professió en si mateixa, l'EA també és una eina que altres professionals utilitzen en les seves tasques. De fet, és present en moltes professions que no solem identificar amb el nucli dur de l'EA. És important conjugar les dues dimensions i, per descomptat, caldria posar més en valor l'EA i reforçar tant als educadors i educadores ambientals com a les practicants de l'EA.

Ens agradaria identificar-nos com un moviment social o cultural però, si bé ho som en la mesura que proposem un canvi social i cultural, no estem prou organitzats. Si tenim alguna possibilitat de generar canvis reals, serà sumant els esforços del propi col·lectiu amb els d'altres forces que persegueixen transformacions en els àmbits polític, social, econòmic o cultural. Com generar aquestes aliances, definir estratègies compartides i guanyar força?

L'EA és més que el camp professional. I té uns límits molt difusos, que s'haurien d'aprofitar per teixir aquestes aliances. Però la realitat és que les activistes de *Fridays For Future* pensaven que estaven "soles", que no tenien referents. És molt possible que hi hagi un problema de relleu i continuïtat generacional, atès que els nous grups ecologistes apareixen desconnectats i no utilitzen la mateixa terminologia. És preocupant que noves generacions que promouen l'educació ecosocial ignorin o "rebutgin" la trajectòria de l'EA -que, d'altra banda, és plena de llums i també d'ombres- i desconeixin o no se sentin implicades en el que s'ha fet fins ara. Això provoca una pèrdua d'aprenentatges i experiències anteriors amb les noves fornades, i és un problema de difícil solució: és "el nostre discurs" el que està desconnectat?, o és que les noves generacions no el volen assumir-perquè l'identifiquen amb un món que no senten seu o assumeixen que la insostenibilitat contemporània és, també, un fracàs de l'EA?

Angoixa i esperança

Una de les qüestions en què més hem avançat en EA és en el reconeixement de la importància dels aspectes emocionals. El canvi climàtic i altres problemes ambientals resulten tristos, sinistres i fins i tot depriments. Això genera respostes emocionals molt negatives, que poden traduir-se en bloqueig o inhibició. Per aprendre a gestionar aquesta dimensió emocional és cada vegada més important entendre com funcionen les respostes d'autojustificació, que serveixen per tranquil·litzar-nos i evitar sentiments de culpa davant la crisi ambiental (negar la realitat, desplaçar la responsabilitat a d'altres, traslladar el focus, dir que l'aportació individual serveix de poc, etc.).

L'única manera de contrarestar els nivells cada vegada més paralitzants d'ansietat, que estan soscavant la voluntat o la capacitat de moltes persones per implicar-se, és l'esperança real, amb contingut i direcció. No és dir 'tot anirà bé', sinó ajudar-les a adonar-se del seu poder per fer accions significatives que marcaran la diferència.

Els joves són molt conscients de la seva vulnerabilitat. Com a educadors ens correspon alinear-nos amb el seu coratge i la seva voluntat de lluita. Fer-los saber que no estan sols. Les impulsores de moviments com *Fridays for Future* són escèptiques respecte al futur, però tot i així actuen, i tracten d'enfocar en positiu les seves propostes i les seves accions.

L'EA es pot dotar de molts instruments, i no sempre han de ser de denúncia ni enfocats exclusivament a la racionalitat i a la gestió del coneixement científic. També es pot usar i apel·lar el sentit de l'humor, els llenguatges i les experiències artístiques (el teatre, la música, les arts plàstiques, etc.) com a claus per arribar a les emocions i als sentiments.

Des d'una mirada realista i lluny de negar els problemes, compartim una visió de futur amb esperança (no hi ha pedagogia sense esperança). Aquesta esperança rau en la dignitat de la vida humana, per reduir els impactes i minimitzar els desajustos que poden incrementar el patiment de quatre cinques parts de la humanitat.

A la pràctica del dia a dia serà bo centrar-nos en allò que podem fer i allò que hem de fer. I seguir reflexionant com a col·lectiu per fer-nos més forts sent més conscients dels nostres punts febles.

Tenim noves oportunitats per aprendre i canviar i volem fer-ho. Sabem que no només és possible conjugar aprenentatge i transformació social, sinó que és imprescindible. És qüestió de seguir treballant, amb actitud positiva. Davant les distopies desesperançadores, cal construir nous horitzons utòpics, si cal des d'una dignitat desconsolada (en paraules de Jorge Riechmann), per poder viure dignament i gaudir de la vida.

Referències:

NACIONS UNIDES (2015). Transformar el nostre món: l'Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible. Resolució aprovada per l'Assemblea General el 25 de setembre del 2015.

PINDADO, F .; MARTÍ, J .; REBOLLO, O. (2002). Eines per a la participació ciutadana: Bases, Mètodes i Tècniques. Barcelona: Diputació de Barcelona.

VON WEIZSÄCKER, E.; WIJCKMAN, A. (2019). *Come on! Capitalismo, cortoplacismo, población y destrucción del planeta*. Barcelona: Deusto.